

Emily Greble

University of Vanderbilt

emily.greble@vanderbilt.edu

UDK: 94 (497):28-05 (497)

342.71: 32:28-05 (497)

DOI: <https://doi.org/10.62215/2744-2365.2024.5.5.179>

Pregledni rad

BALKANSKI MUSLIMANI I EVROPSKA HISTORIJA: PRAVO, DRŽAVLJANSTVO I POLITIČKA PRIPADNOST

Apstrakt: U ovom radu Emily Greble daje pregled svoje knjige *Muslims and the Making of Modern Europe* i raspravlja o najvažnijim temama i kontroverznim argumentima, posebno onim koji su u vezi s Bosnom i Hercegovinom.

Ključne riječi: Balkanski Muslimani, evropski projekt, historija BiH

Abstract: In this lecture, Professor dr. Emily Greble presents an overview of her recent book, *Muslims and the Making of Modern Europe*, and discusses major themes and controversial arguments, especially as they relate to Bosnia and Herzegovina.

Key Words: Balkan Muslims, European project, Bosnian history

Još otkako sam počela podučavati i proučavati evropsku historiju, prije nekih dvije decenije, uvijek mi je upadalo u oči kako historije Bošnjaka, specifično, i balkanskih muslimana, u širem okviru, nisu u potpunosti integrirane u velike evropske narative. Dva stoljeća su muslimani najveća vjerska manjina u Evropi, a opet, rijetko se spominju u udžbenicima ili na časovima evropske historije u pogledu njihovih doprinosa i iskustava u razvoju moderne Evrope i u značajnim događajima evropske prošlosti. Bude tu poneka referenca na *gastarbeitere* u Njemačkoj, na debate o feredžama u Francuskoj, ili Handžar divizija, ali upadljiv je nedostatak

sistematskog, opšteg znanja javnosti u vezi s evropskom historijom muslimana. To je dalo podstreka mitovima, neistinama i polemikama koje su imale značajne političke i društvene posljedice.

Kako historija evropskog projekta izgleda drugačije kada integriramo muslimanske perspektive? Kako nam proučavanje muslimanskih političkih, pravnih i društvenih aktivnosti omogućava da mislimo i pišemo drugačije o temama kao što su državljanstvo, manjinska i ljudska prava, liberalizam, nacionalizam, oduzimanje imanjanja, diskriminacija i nasilje?

Da bih došla do ovih pitanja, pisanju i organiziranju svoje knjige sam pristupila s metodologijom koja se razlikuje od onih koje koriste mnogi historičari.

Počinjem s tim kako su balkanski muslimani doživjeli raspad osmanskog svijeta i svoje izmještanje u druge evropske države. Umjesto da radim u okviru samo jednog nacionalnog ili državnog konteksta, kao što su muslimani u Austro-Ugarskoj ili muslimani u Jugoslaviji, uključujem u analizu i izvore iz mnogih različitih regionalnih dijelova. Ozbiljno shvatam ideju da su to prostori osmanske Evrope, kao i ideju da države i nacije koje su nastale, nisu nužno predodređene. Političke granice, pokreti, vlade, države i zakoni mijenjali su se mnogo puta u ovom kutku Evrope tokom devetnaestog i dvadesetog stoljeća. Svi ovdje to znaju. A opet, i dalje počinjemo s pretpostavkom da su države i nacije naši organizacioni principi. Kao historičarka, pokušavam da se nađem u tim trenucima promjena i neizvjesnosti i da razumijem izbore sa kojima su se ljudi suočili i odluke koje su donijeli.

Pokušavam razmišljati o tome kako su politika i kultura, pravo i društvo izgledali iz drugih perspektiva. Ispitujem odnose muslimana sa različitim državama, kao i međusobne odnose muslimana.

E sad, termin „muslimani“ je – naravno – varljiv, jer nije postojalo nikakvo jedinstveno „muslimansko“ iskustvo.

U knjizi se trudim pozabaviti ovom velikom raznolikošću među muslimanima, te proučiti sukobe oko toga ko je imao pravo da govori u ime „muslimana“ u širem smislu.

Razlog zbog kojeg pokušavam analizirati muslimanska iskustva kroz jezičke, regionalne, političke, klasne i vjerske razlike je taj što ideja jedinstvenog „muslimana“ leži u srži načina na koji su evropski državnici razumijevali ove različite zajednice u kritičnim trenucima pravnih i političkih pregovora. U domaćim zakonima i ustavima, kao i međunarodnim sporazumima, muslimani su redovno tretirani kao jedinstvena i jasno definisana grupa. Također se od njih očekivalo da kolektivno pregovaraju o pravima, bilo vjerskim, kao što je brak, bilo građanskim pravima i obavezama, kao što su imovina, mobilizacija, porezi i školstvo. Mnoge muslimanske vođe, bio to muftija u Novoj Varoši, kadija u Baru, reis-ul-ulema u Bosni, ili ministar muslimanskog odjela u Beogradu, morali su se hvatati u koštac s *muslimanskim* potrebama, zahtjevima i ciljevima.

Još jedna odlika moje metodologije je ta što ja uzimam širok vremenski okvir kako bih ostavila mjesta za atipične hronološke granice. Historijska periodizacija se manjinama često nameće, što nam više govori o imperijalističkim vremenskim okvirima, nego o proživljenim stvarnostima. Na primjer, za muslimane u Sandžaku i na Kosovu, revolucija, nemiri, bune i strana okupacija su bili narativ koji je trajao od 1908. do ranih 1920-tih. Za pripadnike bosanske uleme koji su pregovarali o uslovima islamskog prava, debate iz ranih 1920-tih su se prenosile do sredine 1940-tih godina.

U cjelini uzev, knjiga istražuje historiju Balkana od Berlinskog kongresa do ranog socijalističkog perioda kroz iskustva različitih muslimanskih zajednica.

Moja početna tačka u 1878. je zakonska:

Poslije Berlinskog kongresa, muslimanima u novim državama je, kroz međunarodne sporazume, dat jedinstven pravni status koji je kombinirao prava državljana s posebnim vjerskim pravima.

U ranijim ratovima i izmjenama granica, prilikom međunarodnih pregovora, muslimani su u zakonu i međunarodnoj imaginaciji bili neraskidivo vezani za osmansku državu. Prema tome, kad bi se političke granice promijenile, muslimani su uglavnom protjerivani. Ako bi i

ostajali, kao što su male zajednice ostajale na mjestima kao što su Srbija i Grčka, dobijali bi status stranaca sa ograničenim pravima.

Međutim, tokom 1870-tih, dolazi do mijenjanja termina političke pripadnosti. Prosvjetljujući koncepti liberalizma i slobode su uticali na to kako su evropske diplomate razmišljale o državama, državljanstvu i muslimanima. Velike sile su pritiskale nove vlade kojima su date osmanske zemlje na Balkanu da daju državljanstvo svim muškarcima na njihovim teritorijama, nezavisno od njihove religije.

U pravnom pogledu, ovo su bili prvi muslimanski državljani Evrope. Oni se nisu morali odreći islama da bi dobili državljanstvo, kao što su to morali npr. u Francuskoj do 1946., niti su, makar na papiru, imali drugačija politička, imovinska i građanska prava, za razliku od drugih evropskih država.

Svi znamo da su obećanja jedno, a stvarnost drugo, i čitav ovaj proces iscertavanja novih granica je bio inherentno nasilan. Ipak, iz zakonske perspektive, ovo je bila značajna prekretnica.

Međutim, postajala je tu jedna kvaka: Samo oni osmanski muslimani koji su pristali na nove političke granice su mogli računati na prava i zaštitu koje daje državljanstvo. Nisu mogli preispitivati ili osporavati sami sistem. I morali su prihvatiti uslove članstva u novom uređenju i pokazati lojalnost novoj državi tako što će ispunjavati obaveze državljana – to jest, plaćati poreze, služiti u vojsci, učiti nove jezike, slati djecu u državne škole. Ali niko nije ni pomislio da ih pita kome oni žele plaćati poreze, u čijoj vojsci služiti, koji jezik govoriti, ni kakva država u kojoj žive treba da bude.

Ja nazivam ovo: „prinudno državljanstvo“. Alternativa je bila protjerivanje, zatvor, diskriminacija ili smrt.

Ova ideja – da takozvane „Velike sile“ i „međunarodni sporazumi“ mogu nanovo iscertati granice i davati nečije zemljište kojoj god državi žele – je ugrađena u pravnu logiku međunarodnog sistema i međunarodnog zakona. I prelila se i u 20. i 21. stoljeće. To najočitiije danas vidimo na djelu u Palestini.

Značajna, također uklopljena u Berlinski kongres i naknadne zakone, je bila garancija da će muslimani zadržati vjersku samoupravu.

To je značilo da muslimani zadržavaju ovlasti nad islamskim sudovima, medresama, mektebima, i vakufima, i da nastavljaju suditi u društveno-vjerskim pitanjima prema šerijatu. Ova vjerska prava, uokvirena u kontekst slobode, vjerske slobode i zakona, će imati značajne posljedice na način na koji su balkanski muslimani i zakonodavci pregovarali o statusu muslimanskih prava i u državama koje su došle kasnije.

Sukobe, pokrete, reforme i rasprave oko ovih tema pratim kroz masivni državotvorni projekt prve Jugoslavije, koja je integrirala više zajednica muslimana nego bilo koja druga evropska država osim Sovjetskog Saveza. Analiziram muslimansku političku i društvenu akciju u ovom vremenu zajedno s drugim globalnim događajima tog vremena, na primjer kraj Osmanskog carstva, panislamski pokret, i Hitlerov novi evropski poredak. Pokušavam da smještam različite muslimanske pokrete i ideje i u ovaj globalni i u evropski kontekst.

Knjigu završavam ranim periodom socijalizma, budući da su one pravne debate, masovni pokreti i institucionalni pregovori koji su počeli tokom 1880-ih naglo završili tokom ranog socijalističkog perioda.

Naravno, tu dolaze i kritičari.

U protekle tri godine, knjiga je dobila mnoge nagrade i pohvale. Postala je svjetski poznata, što mi je čast.

Ona je također bila predmet brojnih kritika. Neke od njih sam očekivala, naročito od političkih grupa u zapadnoj Evropi, Americi, i raznim dijelovima Balkana koje ne posmatraju muslimane kao Evropljane. To su grupe koje žele da izbrišu muslimanske historije na Balkanu i njihov suverenitet i legitimitet. Smatram da knjiga definitivno i naučno pokazuje da su njihovi politizovani stavovi o muslimanima pogrešni i da nemaju utemeljenja u historijskoj analizi.

Ono što mi je komplikovanije su kritike koje su se pojavile od naučnika s bošnjačke strane i kosovskih Albanaca, kao i od nekih osmanskih historičara, koji su izrazili frustraciju načinima na koje pokušavam

napisati kolektivni narativ muslimana, umjesto da se prave razlike između različitih nacionalnih grupa. Neki tvrde da bih trebala koristiti izvore na više jezika, drugi da umanjujem značaj historije kolonizacije. A tu je i ljutnja u pogledu načina na koji sam pisala o islamskim političkim pokretima, kao i o zakonskoj reformi i šerijatskom pravu u okviru različitih državotvornih projekata u 20. stoljeću. Danas ću se pozabaviti tim kritikama.

Također je bilo optužbi da to nisu moje historije pa da ih nemam pravo pričati. Te kritike su mi bile posebno teške.

Jedna od stvari koje volim u pogledu toga što sam historičarka koja radi na Balkanu je što sam uvijek bila dobrodošla u vaše intelektualne prostore. Čak i kad se spotičem kroz jezik nakon što godinu-dvije nisam posjećivala region. Čak i kad predstavljam ideju za koju znam da će biti nepopularna.

Ovo je u potpunosti vaša historija, i upravo stoga se već dvadeset godina trudim učiti od svih vas, dijeliti ideje i učestvovati u historijskim razgovorima. Vjerujem da međusobno učenje tuđih historija predstavlja temeljnu vrijednost nauke. To je znak poštovanja i angažovanosti s drugim ljudima i dijelovima svijeta. Također smatram da je to neophodan element u bilo kakvoj transnacionalnoj i međunarodnoj historiji, kao karakteristika stava koji je otvoren prema svijetu, radoznao u vezi s različitostima. To je priznanje, kako glasi poznata fraza, da „prošlost je strana zemlja“ – čak i ako se odigrala baš na mjestu gdje stojite dok joj pišete historiju.

Pozivam vas da pročitate moje djelo i razgovarate sa mnom ako imate pitanja. Ne odgovaram na ljutite postove na društvenim mrežama, prijetnje, niti *ad hominem* napade na internetu. Ali uvijek ću se uključiti u konstruktivnu kritiku i intelektualnu raspravu s međusobnim poštovanjem.

Dakle, koji su to neki od tih kontroverznih argumenata? I kako ih pokušavam predstaviti u transnacionalnom okviru?

Ukratko ću opisati PET tih argumenata.

Argument jedan:

Planski, historija muslimanskih prava i statusa u Evropi je počela kroz pravne pregovore. Muslimanima su data specifična zakonska i vjerska prava, kao muslimanima. Time su se razlikovali od drugih evropskih vjerskih i nacionalnih manjina. Jezik, etnička pripadnost, kultura, religija i rasa su oblikovali načine na koje su evropska društva konceptualizirala muslimane, i to su postale prizme kroz koje su muslimani identificirali i pregovarali o svojoj političkoj pripadnosti. Zakon je bio jedan od centralnih – a na mnoge načine i APSOLUTNO CENTRALNI – modus lokalnih pregovora.

Drugi argument je povezan s prvim:

Usljed centralnosti zakonske oblasti u definisanju statusa muslimana, oni muslimani koji su se bavili zakonom – kao što su islamski pravници, šerijatske sudije, muftije i kadije – su igrali značajne uloge u usaglašavanju muslimanskih iskustava s novim državama i različitim nacionalnim i ideološkim projektima.

Očekivanja da profesionalni pravници trebaju biti medijatori s državom su ponekad prelazila u direktne zahtjeve. Na primjer, 1906. godine su austrougarske vlasti napravile nacrt predavanja koje se trebalo proslijediti svim šerijatskim sudačkim školama u Bosni, na temu „opći zakoni državnog prava i državnog prava Austrije i Ugarske.“ Predavanje je podučavalo šta to čini državu i kako ona funkcioniра u međunarodnom sistemu; također je naglašavalo obaveze državljana. Nije bilo ničega vjerskog u tom predavanju. Dajući ovo šerijatskim školama, vlasti su pokušale da svoju misiju državnosti proguraju dublje u bošnjačke mase.

Od pravnih stručnjaka se također očekivalo da preuzmu odgovornosti koje su prevazilazile upravljanja muslimanskim vjerskim pitanjima: dokumentiranje muslimana za popis, služba u saboru, veza s vojnim komandama, praćenje djece kako bi se osiguralo da se upišu u školu. To su često bili muškarci pozivani na državna savjetovanja, od kojih se očekivalo da predstavljaju „muslimanske interese“ pred građanskim vlastima.

S jedne strane, ovakav sistem je nametao nepravedne obaveze i opterećenja na muslimansku zajednicu i muslimanske pravnike i zakonodavce. Npr. muftiji bjelopoljskom je priječeno hapšenjem nakon Balkanskih ratova, kada muslimanske porodice nisu slale svoju djecu u školu. Mnoge članove „El-Hidaje“ su komunisti hapsili i likvidirali jer se nisu prilagođavali režimu i nisu uvjerali svoje šire zajednice da to čine.

Međutim, s druge strane, taj sistem je davao uporište pripadnicima muslimanske zajednice da ističu nedosljednosti u državnim sistemima ili da zahtijevaju prava.

To me dovodi do trećeg argumenta: Posredovanje. Muslimani nisu bili tihe žrtve političkih transformacija njihovih zemalja. U periodu svakog važnijeg sporazuma i svake bitnije promjene političkih granica, oni su podnosili peticije stranim međunarodnim tijelima i zahtijevali zaštitu i prava. Dizali su bune. Razvijali su alternativne političke strukture. Otvarali su tajne medrese. Eksperimentirali su s novim vrstama institucija, kao što su banke i društva. Ustavne odredbe za šerijatsko zakonodavstvo u prvom Ustavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca demonstriraju mogućnost političkog pregovaranja.

Analiziranje i rasprava o ljudskom posredovanju nikako ne sugerira da nije dolazilo do nasilja i represije. Kao što tvrde mnogi proučavaoci ropstva i genocida, kao što su Walter Johnson i Anna Hajkova, analiziranje složenosti posredovanja nam omogućava da bolje razumijemo unutarnju dinamiku i politike marginalizovanih naroda, kao i oruđa koja su upotrebljavali u nastojanju da postignu sopstvenu emancipaciju.

Argument četiri: Historije balkanskih muslimana tokom tvorbenog perioda različitih modernih država odlikavaju ono šta antropolog Talal Asad opisuje kao mit o evropskom sekularizmu.

I premda postoje značajni teoretski radovi o mitu liberalnog sekularizma, mi, kao historičari, tek polako stvaramo široku bazu studija kako bismo to objasnili konkretnim terminima.

Ovaj mit vidimo na djelu u slučajevima kada su muslimani ukazivali na činjenicu da su škole mjesta prozelitizacije, a učitelji i udžbenici degradiraju islam i islamske historije. Također ga vidimo u debatama o radu petkom, radu tokom ramazana, ishrani i pogrebnim običajima u vojsci u Srbiji, Jugoslaviji, NDH, itd.

Moderni evropski državni projekat tvrdi da je sekularan, ali on je osmišljen i institucionalizovan u ranim državnim strukturama, sa orijentalističkim predrasudama koje muslimane tretiraju kao „Druge“, strance, kao odstupanje od neke apstraktne evropske norme. To jasno vidimo kad evropske procese izgradnje država promatramo iz muslimanske perspektive na Balkanu.

To me dovodi do petog i završnog argumenta koji bih željela podijeliti danas: analizirajući državotvorstvo 19. i 20. stoljeća, vidimo da je hijerarhija državljanstva ugrađena u evropske države i društva tokom razrađivanja samog koncepta državljanstva, i da su muslimani dosljedno ostavljani na dnu. Reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević je znao ovo 1919. godine i ukazivao na to licemjerje.

Evropski državnici nikad muslimane nisu posmatrali kao potpuno ravnopravan dio evropskog projekta, čak i kada su im davali prava i pokušavali da ih integriiraju u nove države i društva.

Alternativno, muslimani su posmatrani kao strani uljezi i historijski okupatori (tzv. turski jaram); kao nazadni, praznovjerni i nepoznati susjedi; ili kao djelimični pripadnici nacije koje je potrebno civilizirati.

Dopustite da vam dam primjer iz svog istraživanja o tome kako je djelovalo ovo djelimično ili drugostepeno članstvo. U osmrtnici Useina Ćurčevića, muslimana iz Nikšića u Crnoj Gori, iz 1892., možemo saznati da je Ćurčević bio „vrijedan trgovac, domaćin, častan građanin, i patriota“, i, možda najvažnije, čovjek „koji zna da je u njega srpska krv“. Osmrtnica napominje da je on uvijek imao interese nacije na umu u svom radu, čak i tokom rata, čime se demonstrira da je njegov patriotizam prema Crnoj Gori bio jači od bilo kakve naklonosti prema Osmanlijama. Biti pripadnik nacije je istovremeno bilo i nasljedno i rasno: za muslimane, također je značilo dokazivanje svoje lojalnosti.

Ovaj komplikovani konstrukt nam pokazuje ne samo kako su muslimani mogli biti prihvaćeni u nacije, već i kako su mogli biti isključeni ako bi pogrešna osoba njihovo djelovanje protumačila kao nešto što pokazuje neloyalnost.

Ova hijerarhija državljanstva je očita i u zahtjevima za repatrijaciju nakon Prvog svjetskog rata, u kojima su milioni muslimana iz balkanskih država, koji su bili raseljeni zbog ratova, podnosili molbe srpskim konzulatima da se vrate u svoje domove, koji su sada bili u novom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Uglavnom su im molbe odbijane. Konzularni službenici su veliku većinu podnosilaca molbi opisivali kao ljude koji su „prekinuli veze s našom državom“. Ovakav jezik se tipično koristi za opisivanje izdajnika i neprijateljskih boraca, ali su ga koristili i za muslimanske civilne izbjeglice, koje su, kako tvrde, pokazale političku lojalnost Osmanlijama kada su napustili svoje domove.

To što su mnoge od tih izbjeglica protjerane ili pobjegle pod krajnjom prinudom nije bilo od značaja. Samim tim što su otišli, smatrani su neloyalnim.

Međutim, međunarodna zajednica nije bila od neke naročite pomoći. Štaviše, do 1926. muslimani nisu zakonski ni ustanovljeni kao izbjeglice prema međunarodnom pravu.

Lojalnost nije bila jedina stvar na konzularnim umovima. Službenike je brinulo i siromaštvo, i žalili su se da su bosanske izbjeglice većinom djeca i starije osobe, koje bi pale na teret državnog budžeta. Bošnjaci nisu imali pravo da se vrate kućama na osnovu svojih etno-lingvističkih veza ili nacionalne pripadnosti, iako su, po svemu sudeći, pripadali jugoslovenskoj naciji.

Neki službenici su se pitali mogu li muslimani biti od koristi. Jedan je preporučivao da se bosanskim muslimanskim izbjeglicama dopusti povratak u zemlju ako pristanu kolonizirati Makedoniju. Drugim riječima, repatrijacija za njih dolazi u obzir samo ako pristanu obaviti posao prisilne nacionalizacije zavičaja muslimana koji su govorili turskim i albanskim jezikom.

Ovakvi zahtjevi će se redovno javljati u narednim decenijama. Od muslimana će se zahtijevati da dokažu svoju pripadnost kroz nasumične i promjenljive kriterijume koji su obuhvatali jezik, kulturu, obrazovanje, ekonomski položaj, političke sklonosti, kao i njihovu vrijednost za državu. Za razliku od državljana hrišćana, oni su morali služiti interesima države kako bi im se dao pristup u državljanstvo. To je bio cilj koji se neprestano pomjerao, a njihovo državljanstvo – ako ne u apstraktnim zakonima, onda uvijek u praksi – je bilo na klimavim nogama.

Zaključak

Bošnjačka historija predstavlja kritičan dio duže historije evropskih muslimana, i dio je dugačke historije evolucije muslimanske političke pripadnosti, prava i državljanstva u Evropi. Ove historije su smišljeno gurane pod tepih kako u globalnim diskursima, tako i u evropskim svjetonazorima, stvarajući tako lažne narative o pravima i iskustvima muslimana Evrope tokom prošla dva stoljeća. Moja knjiga pokušava integritati neke od tih priča u šire, transnacionalne historije.

Objavljena je na engleskom i namjerno pisana stilom i tonom koji su usmjereni ka ljudima koji nisu specijalisti historičari. Nadam se da će otvoriti nove načine na koje će historičari pisati – ne samo o historiji muslimana u Evropi, već i same Evrope.

BALKAN MUSLIMS AND EUROPEAN HISTORY: LAW, CITIZENSHIP AND POLITICAL AFFILIATION

Summary:

This lecture introduces some of the key themes of Prof. Greble's recent book, *Muslims and the Making of Modern Europe*, introducing five controversial themes and arguments and their relationship to Bosnian history. These include: 1) that the history of Muslim rights and citizenship in Europe began as legal questions; 2) that Islamic legal professionals were central mediators in the European project; 3) that it is important to analyze Muslims as active participants in the state-building processes of

modern Europe; 4) that the myth of European secularism, as described by anthropologist Talal Asad, is illuminated through histories of Muslims in the Balkans; and 5) that a hierarchy of citizenship was introduced in the modern European project at its foundation, and Europe's Muslims were regularly on the bottom.